

9. По Черниговской губернии. Дизентерия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 68. – С. 3.
10. Земская хроника // Черниговская земская газета. – 1917. – № 17. – С. 4.
11. По Черниговской губернии. Дизентерия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 58. – С. 3.
12. Хроника и Смесь // Земский врач. – 1890. – № 7. – 16 февраля. – С. 135.
13. Из медико-санитарного отчёта Городнянского уездного земства за 1915 год // Черниговская земская газета. – 1917. – № 10. – С. 5.
14. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 14. – 3 апреля. – С. 3.
15. Земские фельдшера в Стародубском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 14. – 3 апреля. – С. 4.
16. Губернская санитарно-исполнительная комиссия // Черниговское слово. – 1910. – № 1041. – 29 июня. – С. 1–2.
17. Корреспонденция «Черниговского Слова». г. Конотоп (Черниговская губерния) // Черниговское слово. – 1910. – № 927. – 4 февраля. – С. 2.
18. Корреспонденция «Черниговского Слова» // Черниговское слово. – 1910. – № 1041. – 29 июня. – С. 2.
19. О борьбе с эпидемиями (врач М.Н. Котельников) // Черниговское слово. – 1910. – № 999. – 5 мая. – С. 3.
20. Корреспонденция «Черниговского Слова». Борзна // Черниговское слово. – 1910. – № 1048. – 8 июля. – С. 2–3.
21. К борьбе с холерой // Черниговское слово. – 1910. – № 1045. – 4 июля. – С. 2.

Католик А.В., Панченко В.И. Медико-санитарное описание уездов Черниговской губернии (по материалам местной периодики конца XIX–начала XX в.)

В статье рассмотрены характерные черты медико-санитарного состояния уездов Черниговской губернии конца XIX – начала XX в. Особое внимание уделено освещению малоизвестных фактов противозидемической деятельности земских учреждений, анализа уровня заболеваемости населения и участия земских медиков в борьбе с эпидемическими болезнями.

Ключевые слова: земство, земский врач, земский фельдшер, врачебный участок, фельдшерский пункт, эпидемические болезни.

Katolyk A.V., Panchenko V.I. Medical and sanitary description of the countries of Chernihiv province (based on local periodicals at the end of the XIX - the beginning of XX centuries)

The article describes the characteristics of medical and sanitary condition of the countries of Chernihiv province at the end of 19th-beginning of the 20th century. Particular attention is given to the coverage of little known facts of anti-epidemic activities of rural institutions, the analysis of the morbidity level of the population and the participation of rural doctors in the fight against epidemic diseases in Chernihiv region.

Key words: zemstvo, a rural doctor, a rural paramedic, medical station, first aid station, epidemic diseases.

04.03.2016 р.

УДК 94(477):614.4(616.932)«18/190»

С.Г. Бойченко

СЛІДАМИ МИНУЛИХ ЕПІДЕМІЙ У ЧЕРНІГОВІ: ХОЛЕРА

Стаття присвячена аналізу захворюваності населення Чернігова на холеру у XIX – на початку XX ст. Вивчено основні причини виникнення та шляхи розповсюдження інфекції у регіоні. Визначено загальні та статеві-вікові показники смертності населення, ефективність соціально-профілактичних заходів боротьби з холерою.

Ключові слова: історія, Чернігів, епідемія, холера, захворюваність, смертність, населення.

Захворюваність населення є показником соціально-економічного розвитку країни, невід'ємною складовою рівня та якості життя людей. Це динамічний процес, який може призвести до значних економічних втрат суспільства і зменшення його чисельності. Захворюваність є основною причиною смертності, що негативно впливає на здоров'я майбутніх поколінь. Її показники – один із найбільш інформативних критеріїв санітарно-гігієнічної культури, діяльності органів влади, закладів охорони здоров'я та ефективності проведення лікувальних та соціально-профілактичних заходів.

Актуальність дослідження зумовлена соціально-економічними негараздами, які спостерігаються останнім часом в Україні, що призводять до зниження рівня і якості життя, погіршення стану здоров'я та підвищення смертності населення. З огляду на це вивчаються всі причини, фактори та показники смертності, пов'язані з епідеміями холери, а також ефективність боротьби з інфекцією в адміністративному центрі Чернігівської губернії упродовж XIX – на початку XX ст.

Певне уявлення про холерні епідемії у Чернігівській губернії дає комплекс актуалізованих джерел, які доцільно поділити дві групи. До першої відносяться статистичні документи (звіти чернігівських губернаторів, чернігівської міської управи та метричні книги), в яких міститься інформація про хід епідемії, захворюваність та смертність населення. У другу групу входять публікації регіональної періодики кінця XIX – початку XX ст., які висвітлюють заходи боротьби з холерою.

Взаємовплив смертності та ступінь розвитку суспільства, що позначався на рівні життя населення, відображено у працях Б. Миронова. К. Васильєв та К. Токаревич зосередили увагу на епідеміях та смертельних інфекційних захворюваннях. Вивченню причинному, сезонному та віковому аспектам смертності в українських містах в імперську добу присвячено роботи А. Меркова, А. Рашина, І. Робак, О. Хабарової та інших. Методи боротьби з холерою у Чернігівській

губернії висвітлила у своїй роботі Л. Шара [1].

Епідемії чуми та холери вважалися надзвичайним лихом у всі часи. Перші нормативно-правові акти, спрямовані на боротьбу з епідеміями, з'явилися у колишній Російській імперії в середині XVIII ст. й регламентували правила поховання померлих від інфекційних захворювань та карантинні заходи. Загалом з 1830 р. по 1925 р. було зафіксовано 6 холерних епідемії, які спричиняли високу смертність. Тільки за одну епідемію 1830–1831 рр. померло 230 тис. населення, у 1848 р. – 700 тис., у 1892 р. – 300 тис. Загалом за офіційними даними упродовж 1823–1925 рр. від холери померло 2300000 осіб [2, с. 249].

У Чернігові холера була зафіксована у 1831, 1848, 1853, 1855, 1872–1873, 1892, 1893 рр. та 1910 роках. Епідемія, що прокотилася Європою протягом 1830–1831 років, була найсильнішою. Влітку вона охопила 48 губерній імперії. Розповсюдженню хвороби сприяла російсько-турецька війна, особливо по поверненню військових з фронтів додому. Вона виникла також серед війська, надісланого для придушення польського повстання у 1830 р.

Апогей холери в Україні припадає на 1831 р. Цього року через Борзенський повіт вона потрапила до Чернігівської губернії [3, с. 62–70]. Відсутність метричних книг не дає точно визначити рівень смертності населення Чернігова від хвороби. Згідно із записами про померлих Воскресенської та Христо-Воздвиженської церков епідемія тривала з травня по жовтень 1831 р. [4]. У Чернігові перший смертельний випадок був зафіксований 16 січня, останній – 14 жовтня 1831 р. З 75 померлих 58 належало до військових нижніх чинів, 17 – до цивільних осіб, з них – 56 чоловіків та 19 жінок. Випадків смерті від холери дітей у віці до 10 років не було зафіксовано. Вона вважалась хворобою людей переважно робочого віку, тобто уносила життя, в основному, працездатних: рекрутів, солдат чернігівського гарнізону, козаків віком від 17 до 72 років. Найвища смертність була зафіксована серед чоловіків у віці від 20 до 40 років. Смертність мешканців від холери у цих парафіях склала 19,2 % від загального числа померлих. Смертність чоловіків відносно жінок виражалася у співвідношенні 3:2 [5, с. 63]. Про масштаб епідемії у місті свідчило відведення спеціального кладовища, що забезпечувало захист людей від зараження.

У метричних книгах Чернігова поряд із записами причин смерті від холери зустрічаються інші записи від «гнійної гарячки» та «кривавого проносу». Припускаємо, що тут мала місце власне холера, оскільки рясне виділення з організму рідини викликає температуру, пронос та блювоту.

Узагальнивши епідеміологічні спостереження, досвід учасників боротьби з холерою, результати розтинів померлих, тодішні медики прийшли до висновку, що хвороба передавалась через контакти із хворими, повітря, воду, речі. Лікарі висказувалися

за необхідність проведення карантинних заходів.

Упродовж 1853–1855 рр. холера особливо лютувала в Криму за часів Кримської війни. Тоді ж спалахи холери у Чернігові зафіксовані у метричній книзі Катерино-Покровської церкви [6]. Протягом червня – жовтня 1853 р. від хвороби померло 13 городян віком від 18 до 72 років (10 жінок та 3 чоловіки): міщан, селян, чиновників та військових нижніх чинів. Вони склали 13,5 % від загальної кількості померлих. Епідеміологічну ситуацію загострила скарлатина, яка протягом серпня – листопада позбавила життя 24-х дітей віком до 8 років. У серпні 1855 р. від холери померло 12 мешканців віком від 22 до 33 років (6 чоловіків, 3 жінки, 3 дитини віком від 2 до 6 років), що склало 11 % від загального числа смертей.

Внаслідок відсутності документальних джерел важко визначити масштаби епідемії холери у Чернігові у 1872–1873 рр. Із записів метричної книги Казанської церкви про померлих за 1872 р. відомо, що причиною смерті 4-х осіб вказано саме цю хворобу [7]. Для боротьби з епідемією у місті було створено 9 дільниць на чолі з відповідальними лікарями І. Демидовичем, Д. Лавриненком, І. Лагодою, П. Щитковим та ін., яким допомагало по 5 добровольців. Вони щоденно обходили будинки на своїй дільниці, дізнавалися про самопочуття мешканців, контролювали санітарно-гігієнічний стан, забезпечували прибирання відповідної міської території [8, с. 171–178].

У серпні 1892 р. з Києва через Остерський повіт євреями-торговцями сировини з Нікольської слободи холера знову була занесена до Чернігівської губернії, де захворіло 1874 особи, з яких померло 566 людей. Смертність склала 31,4 % від загального числа хворих [9, 42–45]. У Чернігові спочатку хвороба проявилася 21 вересня 1892 р., коли захворіло троє євреїв, які мешкали біля р. Десни. У тяжкому стані вони були госпіталізовані до холерних бараків, але у той же день померли. Містом поповзли чутки про неминучу смерть у бараках. Ситуація ще більш загострилася, коли городяни почали таємно приховувати хворих [10, с. 1–58]. Для запобігання розповсюдження хвороби земською управою було створено 11 санітарних загонів і виділено спеціальних лікарів, які обходили будинки із зараженими для надання їм відповідної допомоги. Холеру вдалося зупинити 15 листопада. Цьому посприяли ранні морози. Всього у Чернігові було зареєстровано 25 хворих (21 лікувався у холерних бараках, 14 померло).

У звіті про хід епідемії у Чернігівській губернії та заходах боротьби, вжитих губернським земством, повідомлялося наступне. Всі мешканці губернського центру, які захворіли на холеру, проживали виключно на берегах річок Десни та Стрижня, і через бідність та недбальство вживали річну воду. Чернігівський водогін постачав профільтовану «безукоризненно» чисту воду не з річки, а з особливих Бруклінських колодязів. Разом із тим у місті працювала водовоз-

на команда, яка підвозила воду до передмість. Серед городян, що мешкали в інших частинах міста і споживали воду з водогону, жодного випадку захворювання на холеру не було виявлено [11, с. 55–56].

Відомо, що надійним засобом попередження епідемії холери є санітарно-профілактична робота. На сторінках «Земського збірника Чернігівської губернії» протягом 1892–1893 рр. публікувалися рекомендації щодо уникнення захворювання, догляду за хворими, здійснення дезінфекції приміщень. До складу циркулярів «О мерах боротьби с холерой» входив розділ про те, як поводитися з тілами померлих в умовах епідемії: трупи померлих від інфекції мали омиватися, завертатися у простирадло, змочуватися дезінфекційним розчином, кластися якомога скоріше до труни, яку мали забивати наглухо. Воду після омивання тіла покійника обробляли розчином сулеми. Заборонялося цілувати небіжчиків, збирати проводяючих у похоронні процесії, проводити тіла на кладовище, влаштовувати поминки. Відспівування покійних у церквах не дозволялося. Після виносу тіла мерця рекомендувалося провести дезінфекцію будинку. Померлих, відповідно до вимог ст. 917 «Врачебного устава», суворо наказувалося ховати на спеціальних кладовищах у безлюдному та віддаленому від міста місці [12, с. 7–13; с. 117–135].

З метою контролю за проведенням карантинних заходів чернігівське земство звернулося за підтримкою до духовенства. За спеціально підготовленим єпархіальним керівництвом указом священники повинні були повідомляти лікарям про кожного хворого та померлого від холери у своїй парафії, а також переконувати населення виконувати вимоги медиків. Духовенству належало відправляти у церквах спеціальні служби за помилування.

Чернігівський земській лікар В.Л. Жданович у публікації «Зараза и заразные болезни» описав та висміяв існуючі серед населення повір'я різних народів з приводу зараження холерою [13, с. 39–62]. За віруванням більшості чума та холера являлися у вигляді жінки з косою, якою косила свої жертви. За кавказьким повір'ям чума приходила кожні сім років. Перед її появою можна було зустріти двох вершників, один з яких одягнений у червоний одяг з червоною палкою у руках, а інший – у чорний одяг з чорною палкою. Коли вони входили до будинку, то палками позначали людей та худобу, обписуючи їх тіла невідомими знаками. Якщо писав чорний вершник, то людина була приречена на смерть, якщо червоний – на спасіння. Польське повір'я зображувало передвісницю чуми у вигляді жінки на колесниці, запряженій двома кіньми. Переїжджаючи через населений пункт, вона раптово простягала руку з червоною хусткою у відкриті двері або вікна будинку, після чого всі у ньому мали померти.

На основі народного сприйняття склалися обряди

попередження захворювання людей та худоби «повальними болезнями», яких дотримувалися, особливо, у сільській місцевості. Вночі жінки у білих сорочках з розпущеним волоссям з кочергами, захватами та дубинками, пританцьовуючи, виривали рів навкруги поселення, сподіваючись, що хвороба не перейде через межу. Якщо при цьому вони зустрічали будь-яку тварину, то вбивали її, вірячи, що це і є сама смерть. Такі колективні обряди демонстрували стійку народну віру у можливість «профілактики» смерті від хвороб.

У травні 1893 р. на шпальтах «Черниговских епархиальных известий» лікар-гомеопат опублікував свої спостереження та нотатки про заходи попередження та лікування холери. Він зосередив увагу читачів на шляхах зараження, симптомах хвороби, особистій гігієні тіла, чистоті оселі, дотриманні здорового образу життя та харчової поведінки, а також рекомендував вживати міцний відвар кави [14, с. 387–397].

Холеру вдалося вгамувати у 1893 р. (було зафіксовано лише 2 смертельні випадки) [15, арк. 238–275], але 1894 р. вона знову повернулася. Зі 175 хворих у губернії 71 людина померла. Того року у Чернігові від різних інфекційних захворювань померло 130 чоловік [16]. Для лікування використовували холерні бараки (існуючі та новозбудовані) і тимчасові лікарняні пункти у спеціально орендованих приміщеннях [17, с. 64].

Уповодж 9 травня – 1 вересня 1910 р. у Чернігівській губернії тривала епідемія «азіатської холери». Для боротьби з нею чернігівським губернським земством було організовано 8 холерних бараків, у тому числі один з них на 25 ліжок у Чернігові [18, арк. 11], залучено додатковий медичний персонал (лікарів, студентів, фельдшерів). Відповідно до записів метричних книг Іллінської, Вознесенської та Казанської церков Чернігова від холери померло 25 осіб, з них 18 – у губернській лікарні [19, арк. 165–166]. Смертність від хвороби склала 10 % загальної кількості померлих у губернському місті.

Отже, протягом XIX – на початку XX ст. розповсюдження холери у Чернігівській губернії і її адміністративному центрі відбувалося через хворих військових, що поверталися додому після участі у бойових діях, торговельні зв'язки по транзитних шляхах з боку Києва, по Московсько-Київському тракту, мігрантів. Епідемія розпочиналася з прилеглих до тракту повітів, тривала, зазвичай, з весни до осені, загострюючись у червні-серпні, і припинялася з початком похолодання. Це пояснюється певними умовами існування холерних вібріонів, які, потрапляючи в організм людини разом з їжею та водою, виділяють токсини, що інтенсивно розмножуються та всмоктуються у кров у спекотну погоду [20, с. 45]. Епідемія

холери ніколи не залишала рецидивів зараження, проте інтенсивність захворювання у різні роки була неоднаковою. Найбільшу кількість померлих склали люди працездатного віку, зокрема доросле населення чоловічої статі.

Одним зі складних залишалося питання фінансування заходів по боротьбі з холерою, відповідальність по проведенню яких покладалася на Чернігівську міську думу та губернське земство. Кошти міського бюджету були направлені на локалізацію та приборкання хвороби шляхом призначення попечителів-лікарів для контролю за певними міськими ділянками, побудову холерних бараків та оренду спеціальних приміщень для ізоляції хворих та їх транспортування, контроль за санітарним станом приватних будинків та їх мешканців, організацію протихолерної кампанії у пресі. Так на приборкання холери у 1892 р. Чернігівська міська дума виділила з бюджету 8000 тис. руб., у 1893 р. – 10000 руб. [21, с. 171–178]. До цього також були залучені добровільні пожертвування міщанської управи, єврейської громади та приватних осіб. Під час епідемій ліки у аптеках Чернігова продавалися зі знижкою до 25 %. Відомо, що під час епідемії 1872–1873 рр. пан П. Задержальд здешевив ліки на 20 %. Втім, епідеміологічна ситуація у адміністративному центрі була кращою, ніж у деяких повітах Чернігівської губернії.

Таким чином, Чернігів упродовж XIX – на початку XX ст., попри його адміністративний статус, залишався провінційним містом з низьким рівнем життя та санітарно-гігієнічної культури. Стан добробуту його мешканців помітно впливав на рівень захворюваності і смертності. На початку XIX ст. смертність від холери знизилася, що було пов'язано з ростом культури населення та покращенням його санітарного та медичного обслуговування.

Посилання

1. Васильев К.Г. История эпидемий в России (материалы и очерки) / К.Г. Васильев, Л.Е. Сегал [под ред. проф. А.И. Метелкина]. – М.: Медгиз, 1960. – 400 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. – 3-е изд. / Б.Н. Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – 583 с.; Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII–XIX ст.) / І.Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.; Токаревич К.Н. По следам минувших эпидемий / К.Н. Токаревич, Т.И. Грекова. – Л.: Лениздат, 1986. – 102 с.; Хабарова О.В. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя при помощи базы данных (по материалам метрических книг) / О.В. Хабарова // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике. – М., 2008. – С. 115–133.; Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90 роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.
2. Токаревич К.Н. По следам минувших эпидемий / К.Н. Токаревич, Т.И. Грекова. – Л.: Лениздат, 1986. – 102 с.
3. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 5 (май). – С. 62–70.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 272, 159 арк.; ф. 679, оп. 1, спр. 281, 534 арк.
5. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России / С.А. Новосельский. – Петроград: Тип. м-ва вн. дел, 1916. – 208 с.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 287, 275 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1238, 210 арк.
8. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90 роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.
9. Обзор Черниговской губернии за 1893 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1894. – 73 с.+8 стат. вед.
10. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8–9–10 (август–сентябрь–октябрь). – С. 1–58.
11. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 8–9–10 (август–сентябрь–октябрь). – С. 55–56.
12. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 6–7 (июнь–июль). – С. 7–13; 1893. – № 2 (февраль). – С. 117–135.
13. Жданович В.Л. Зараза и заразные болезни / В.Л. Жданович // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 3 (май). – С. 39–62.
14. Врач Гемеопат. Наблюдения и заметки о мерах и предупреждению и лечению холеры / Врач Гемеопат // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 12 (25 июля). – Часть неофициальная. – С. 387–397.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 972, арк. 238–275.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 977, 495 арк.
17. Обзор Черниговской губернии за 1893 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1894. – 73 с.+8 стат. вед.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 748, арк. 11.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1424, арк. 165–166.
20. Васильев К.Г. История эпидемий в России (материалы и очерки) / К.Г. Васильев, Л.Е. Сегал [под ред. проф. А.И. Метелкина]. – М.: Медгиз, 1960. – 400 с.
21. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90 роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.

Бойченко С.Г. По следам минувших эпидемий в Чернигове: холера

Статья посвящена анализу заболеваемости населения Чернигова холерой в XIX – в начале XX вв. Изучены основные причины возникновения и пути распространения инфекции в регионе. Определены общие и возрастно-половые показатели смертности населения, эффективность социально-профилактических методов борьбы с холерой.

Ключевые слова: история, Чернигов, эпидемия, холера, заболеваемость, смертность, население.

Boichenko S.H. In the footsteps of past epidemics in Chernihiv: cholera

In the article cholera incidence rate across the population of Chernihiv in XIX – early XX century is analyzed. The main causes of occurrence and channels of infection in the region are examined. The common and age-gender rates of regional mortality are identified. Also, the effectiveness of social and preventive methods of cholera controlling are determined.

Key words: history, Chernihiv, epidemic, cholera, incidence rate, mortality, population.

27.01.2016 p.